

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. Г. С. СКОВОРОДИ

На правах рукопису

ГРИВА ОЛЬГА АНАТОЛІЇВНА

ПИТАННЯ ВЗАЄМВІДНОСИН УЧИТЕЛІВ ТА УЧНІВ
У ГІМНАЗИЯХ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX -
ПОЧАТКУ XX ст.

ІЗ.00.01 - теорія та історія педагогіки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата педагогічних наук

Харків - 1994

00756808 (Y)

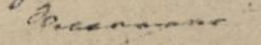
ржавному університеті

- керівник - кандидат педагогічних наук,
доцент В.Є.ЗЯБКІН
- Офіційні опоненти - доктор педагогічних наук,
професор Л.В.КОНДРАШОВА ;
- кандидат педагогічних наук,
доцент Л.А.ШТЕФАН
- Провідна організація - Дніпропетровський державний університет

Захист відбудеться "29" вересня 1994 р. о 13 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К.113.24.02
по присудженню вченого ступеня кандидата педагогічних наук
у Харківському державному педагогічному університеті
ім.Г.С.Сковороди за адресою: ЗНОІСВ, м.Харків, вул. Блюхера, 2.

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Харківського
державного педагогічного університету ім.Г.С.Сковороди.

Автореферат розісланий "30" 06 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради С.Т.ЗОЛОТУХІНА

Актуальність дослідження. Будівництво Української державності передбачає не тільки проведення політичних та економічних реформ, але й активізацію духовного потенціалу народу. З цієї метою необхідне дослідження усіх боків його історії для використання набутого досвіду в будівництві сучасного життя. Докорінні зміни в нашій сучасності створюють потребу в кардинальному перегляді світоглядних орієнтацій, у тому числі в системі взаємовідносин членів суспільства. Ці процеси спостерігаються і в школі, яка шукає нові форми роботи. З погляду на те, що старі відносини, які базувалися на комуністичній та атеїстичній моралі, відійшли в минуле, з'явилась необхідність створення нових. Для цього необхідно усвідомлення їх зародження.

Сьогодні важливі питання взаємовідносин учителів і учнів. І суспільство не випадково звернулося до старої форми середньої школи - гімназії, намагаючись знайти в ній резерви для виходу з кризи. Адже саме вона виховувала людину духовну, творчу, освічену. По усій країні відкриваються гімназії, тому питання їх історії сьогодні хвилюють багатьох. На яких умовах відроджувати гімназію, як організувати взаємовідносини в ній? Успішніше від інших беруть участь у справі будівництва гімназій Київська, Харківська й Одеська області. На їх території до революції діяли найстаріші гімназії України: Перша і Друга чоловічі Київські, Перша чоловіча Харківська, Перша чоловіча Одеська, Сімферопольська чоловіча, Фундуклівська жіноча в Києві, які випустили в світ велику кількість освічених, інтелігентних людей.

Вивчення досвіду роботи цих та інших гімназій Київського, Харківського і Одеського учбових округів, його узагальнення, виявлення принципів організації навчально-виховного процесу в них, в першу чергу принципів організації взаємовідносин педагогів і вихованців, є суттєвим завданням сучасної історії педагогіки. В радянський час ця тема замовчувалась або фальсифікувалась - звичайно відзначались тільки негативні боки життя гімназії.

На початку дослідження виникли два питання:

1. Що для нас є найважливішим у відносинах між педагогами і вихованцями: дія чи взаємодія, або одне й друге в певному сполученні?

2. Учень - це мета чи засіб виховного процесу?

Це найважливіші проблеми сучасної школи. Як видно, допомогу сучасним вчителям можливо налати, якщо показати, як вони вирішувалися в гімназіях другої половини XIX – початку XX ст.. Під час дослідження історії вітчизняної гімназії виявлено, що названі питання вже тоді цікавили вчителів-практиків і вчених-педагогів.

У дореволюційній літературі проблеми взаємовідносин педагогів і вихованців торкались у своїх роботах І.Альошинцев, Є.М.Марков, І.Нікольський, М.І.Пирогов, К.П.Победоносцев, К.Д.Ушинський, П.Д.Юркевич та інші педагоги. Можна виділити різні підходи до вирішення цього питання. Найсильнішим і впливовішим серед них був офіційно-педагогічний, який організовував взаємовідносини педагога і вихованця через жорсткий зовнішній вплив на дитину, спрямований на її поведінку. Він виходив з офіційної тріади: "Православ'я. Самодержавство. Народність".

Позначив свої позиції і революційно-демократичний напрямок в педагогіці, який пропонував впливати на дитину через її раціонально-усвідомлюючу сферу.

Ці два різних підходи поєднувало те, що вони спиралися на зовнішній бік виховного процесу, переслідували, головним чином, його кінцеву мету, його продукт – функціонера означеного толку. В першому випадку – слухняного громадянина, у другому – революціонера, борця за соціальне перевладування.

У першій половині XIX ст. сформувалися умови для створення особисто педагогічної концепції взаємовідносин педагога і вихованця, дорослого і дитини. Її фундатори боролися за те, щоб виховувати, спираючись на внутрішню природу, душу вихованця. Продуктом повинна була стати людина моральна. Тому цей напрямок можна назвати морально-педагогічним.

Такі основні підходи до проблеми взаємовідносин педагога і вихованця. Їх складовою частиною було питання про взаємовідносини вчителя гімназії та гімназиста. Ним займалося більш вузьке коло дослідників і практиків, зокрема М.І.Пирогов, І.Альошинцев, Є.М.Марков, І.Нікольський та деякі інші.

В радянський період дореволюційна література, присвячена питанням взаємовідносин педагогів і вихованців гімназії, підлягала нещадній критиці /і.К.Крупська, А.С.Макаренко/. Виходячи з цього, її вивчення й поглиблене дослідження вважалося недоцільним. Тому

більшість педагогів присвятили себе вивченню вчителів і учнів радянської школи /Ф.Н.Гоноболін, Н.Д.Дьоміна, В.І.Кутійов, М.В.Павлов, С.О.Свешнікова, М.П.Шульц та інші/. Історія ж гімназії цікавила вітчизняних педагогів переважно з дидактичного боку – програми, плани, методика викладання тощо./Ш.І.Ганелін, С.Ф.Сторов, М.О.Константинов, В.В.Смирнов/, про взаємовідносини педагогів та учнів лише згадувалось і, як правило, в негативному плані.

В історичному аспекті взаємовідносини учителів та учнів гімназії розглядала в своєму дисертаційному дослідженні "Відносини учителя і учня як фактор виховання в радянській єдиній трудовій школі /1917 – 1931 р.р./" Т.П.Долгова. Один з розділів роботи вона присвятила взаємовідносинам у російській школі кінця ХІХ – початку ХХ ст.. Т.П.Долгова дійшла висновку, що в більшості гімназій між учнями і вчителями склалися ворожі стосунки.

Проблемою шкільних взаємовідносин займалися і психологи. В.М.Мясищев вперше почав розглядати питання відносин як центральну проблему педагогіки і психології. Після нього ця тема вивчалася Л.І.Божович, Н.Г.Морозовою, Л.С.Славіною, В.Г.Хроменок та іншими. На сучасному етапі питання стосунків активно досліджуються психологами А.О.Прохоровим, В.З.Усмановою та іншими.

В останні роки почали активніше цікавитися питаннями взаємовідносин в педагогічному процесі і педагоги: Д.Р.Цанова захистила кандидатську дисертацію з питань взаємовідносин між вихователями і вихованцями у дошкільному віці /1990/; Л.В.Кондрашова займалася питаннями методики підготовки майбутнього вчителя до педагогічної взаємодії з учнями /1991/ тощо.

Питанням будівництва сучасної гімназії на Україні присвячений один з розділів збірки "Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні", яка з'явилася у Києві в 1991 р.. У збірці представлений цікавий статистичний та інший матеріал з історії розвитку гімназії на Україні, але питання взаємовідносин в гімназії не висвітлені. Те ж можна сказати і про інші подібні збірки.

Існують дослідження з історії освіти в Росії іноземних авторів /Besanson Alain, Sinel Allen /. У них велика увага приділяється політиці держави в галузі освіти, в тому числі середньої. Особливо докладно розглянутий період, коли на посаді міністра освіти перебував Д.О.Толстой. Але і в цих роботах гімназичні взаємини, як правило, не зачіпалися.

Таким чином, питання взаємовідносин вчителів та учнів гімназії досі не були предметом спеціального дослідження. В роботі Т.П.Долгової ця тема частково розглядалась лише на прикладі останніх років існування гімназії і головне, в силу історичної традиції того часу, стосунки педагогів і гімназистів були представлені надзвичайно негативно.

Сьогодні є необхідним більш детальний розгляд проблеми взаємовідносин в гімназії на великому історичному матеріалі, без ідеологічної ретуші й перекручень. Таке дослідження становить інтерес для відродження історії вітчизняної гімназії, виявлення позитивного досвіду в її роботі та можливостей його використання в удосконаленні сучасної системи освіти, а також для подальшого теоретичного осмислення питань взаємовідносин між членами суспільства, в тому числі конкретно учителів і учнів середньої школи.

Характер дослідження - історико-педагогічний. Проблема взаємовідносин педагогів і учнів гімназії другої половини XIX - початку XX ст. розглянута в спеціальному історичному ракурсі.

Об'єкт дослідження - взаємовідносини вчителів та учнів в історії вітчизняної педагогіки.

Предмет дослідження - взаємовідносини вчителів та учнів у теорії та практиці гімназій України другої половини XIX - початку XX ст..

Мета - вивчити теоретичні питання та досвід організації взаємовідносин учитель - учень у гімназіях Київського, Харківського та Одеського навчальних округів досліджуваного періоду.

Об'єкт, предмет, мета дослідження зумовили необхідність вирішення таких завдань:

1. Виявити основні етапи становлення і розвитку ідеї взаємовідносин учитель - учень у вітчизняній педагогічній думці.
2. Проаналізувати теоретичні питання взаємовідносин учителів-наставників та гімназистів.
3. Вивчити досвід організації взаємовідносин учителів та учнів у гімназіях України і виявити можливості його творчого використання у сучасній школі.

Методи дослідження: теоретичний аналіз джерел, систематизація і класифікація історичного матеріалу, архівних документів. Порівняння матеріалів різних гімназій, різних історичних періодів, дореволюційних гімназій із сучасними.

Наукова новизна і теоретична значущість дослідження: в дисертації вперше розроблена періодизація становлення і розвитку ідеї взаємовідносин учитель – учень у вітчизняній педагогічній думці, виявлені й проаналізовані форми організації взаємовідносин учителів–наставників та учнів у навчальному процесі і позашкільній роботі Київських, Харківських та Одеських гімназій. Особистий внесок дисертанта полягає в обґрунтуванні особливостей змісту та стилю взаємовідносин учителів і гімназистів у досліджуваній період, а також у введенні в науковий обіг великої групи нових архівних матеріалів, присвячених історії розвитку вітчизняної гімназії.

Практичне значущість дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані в роботі сучасних гімназій та інших видів середньої школи, а також науковими робітниками, які досліджують питання розвитку школи та педагогічної думки. Зміст і висновки дослідження можуть бути використані при розробці курсів педагогіки та історії педагогіки, при складанні навчальних і методичних посібників, при читанні лекцій з історії педагогіки України та Росії.

Джерелами дослідження є матеріали законодавчого характеру: статuti школи, циркуляри, інструкції, розпорядження Міністерства народної освіти і опекунів навчальних округів, звіти чиновників Міністерства народної освіти, матеріали педагогічних з'їздів. Архівні документи, які характеризують навчально-виховний процес в школі, представлені тією своєю частиною, яка може висвітлити процес взаємовідносин педагогів гімназії з учнями. Це журнали засідань педагогічних рад, різноманітні правила, вимоги та інструкції щодо конкретних гімназій тощо. При підготовці дисертації були опрацьовані архіви Києва, Харкова, Одеси, Москви, Санкт-Петербурга, Сімферополя. Однією з найбільш важливих і цікавих груп джерел стала мемуарна література – спогади гімназистів і учителів гімназій.

При вивченні теоретичних питань ми спирались на твори педагогів, психологів і філософів XIX – XX ст., а також використовували роботи істориків, присвячені досліджуваному періоду. Важливими джерелами стали дані педагогічної і загальної публіцистики дореволюційного та сучасного періодів.

В дослідженні була використана і художня література: її аналіз під критичним кутом зору дозволяє більш повно розкрити питання взаємовідносин у гімназії.

Вірогідність одержаних результатів забезпечена науковим підходом автора до дослідження педагогічних явищ в їх історичному аспекті, опором на принципи історизму, об'єктивності, системного і порівняльного аналізу, співвідношенням одержаних висновків з потребами сучасної системи освіти.

На захист виносяться:

1. Періодизація становлення і розвитку ідеї взаємовідносин учитель - учень у вітчизняній педагогічній думці.

2. Особливості змісту взаємовідносин учителів і гімназистів у досліджуваній період - любов до дитини, повага її особистості та одночасно вимога беззаперечного підкорення учня учителю, жорстка регламентація життя гімназистів.

3. Форми організації взаємовідносин учителя-наставників та учнів у навчально-виховному процесі гімназій: урок, іспит, спільне богослужіння, бібліотечна та клубна робота, літературні бесіди та вечори, літературно-музичні свята, екскурсії, предметні музеї.

Апробація результатів здійснювалась в ході їх обговорення на засіданнях кафедри педагогіки Сімферопольського державного університету ім. М. В. Фрунзе /1990 - 1991 р.р./, на науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу цього ж університету /1991 - 1993 р.р./, на регіональній науково-методичній конференції міста Благовещенська /1990 р./, на науково-практичному семінарі в НДІ ХВ АПН СРСР /1991 р./, На основі результатів дисертаційної роботи був розроблений і прочитаний на історичному факультеті Сімферопольського університету спецкурс "Вітчизняна педагогіка та школа XIX ст.". Підготовлені дисертантом матеріали одержали позитивну оцінку з боку редколегії науково-методичного журналу "Рідна школа", а також галузевого центру наукової інформації "Школа і педагогіка".

Структура, основний зміст і висновки дисертації. Дисертація складається із вступу, двох розділів, заключення, додатків та описку літератури.

У вступі обгрунтовані актуальність і вибір теми, визначені об'єкт, мета і завдання дослідження, викладені його основні результати. Проаналізовано ступінь розробки проблеми, її висвітлення в історико-педагогічній літературі та дисертаційних дослідженнях.

У першому розділі - "Теоретичні питання формування взаємовідносин учителів та гімназистів" проблема взаємовідносин розглянута як соціально-педагогічна. Ми простежили, як взаємовідно-

сини педагогів і учнів гімназії вписувались у соціально-культурний процес країни, як вони були зумовлені суспільством, його принципами, мораллю, традиціями, історією тощо.

У дисертації виділені і розглянуті основні етапи становлення і розвитку ідеї взаємовідносин педагога і вихованця у вітчизняній педагогіці. Так, спочатку ішов процес розвитку цієї ідеї в рамках християнської педагогіки, де вчитель і учень знаходились у постійному моральному вдосконаленні, яким керував Творець. При цьому вчитель як особистість, яка більше просунулась шляхом духовного зростання, повинен був допомагати розвитку учня. Учень ніби тимчасово був довірений учителю для виховання, за що в подальшому останній ніс відповідальність. Їх відносини між собою будувались на любові, але учень знаходився у слухняності у вчителя. Головний сенс діяльності православного педагога – допомогти учневі осягти Божий промисел про нього. В період Петра I стан справ у педагогіці змінився, і подальший розвиток ідеї взаємовідносин був продовжений вже у рамках державної педагогіки, де головним призначенням учителя було проведення ідей держави до виховання. На цьому етапі постхристиянської, державної педагогіки з'явилась вітчизняна гімназія, в якій одразу була зроблена далава на більш гуманне ставлення педагога до вихованця, ніж на протязі попереднього XVIII ст.. Але суспільство ще не було готове до цього і ідею гуманних взаємовідносин педагога і вихованця відкинуло.

Подальший розвиток ідеї взаємовідносин учителя і учня проходив у вітчизняній "моральній" педагогіці, в якій дитина стала визнаватися суверенною особистістю, не тільки об'єктом, але й суб'єктом виховання. Цей період ми віднесли до 30-х – першої половини 50-х р.р. XIX ст..

Останній період – з 60-х р.р. XIX ст. до початку XX ст. – у вітчизняній класичній педагогіці.

Поряд з етапами становлення цієї взаємовідносин педагога і вихованця в дисертації виділені й розглянуті основні підходи до цієї ідеї у вітчизняній педагогіці. 30 – 50-і р.р. XIX ст. – криза феодальної системи продовжувала зростати. В цих умовах у педагогіці більш чітко позначилася боротьба прогресивних і реакційних сил. Пануючі класи намагалися, як і раніше, проводити станова політику в освіті. Це відображав Статут 1826 р., серія урядових постанов і розпоряджень, які були видані у другій чверті XIX ст.. Програму

виховання визначали три фактори: Православ'я, самодержавство і народність. Вони становили суть найважливішого напрямку в педагогіці – офіційно-педагогічного. Взаємовідносини педагога і вихованця організовувались через жорстку зовнішню дію на дитину, спрямовану, головним чином, на її поведінку.

В руслі офіційної тріади з офіційною державною педагогікою змикалася релігійна, яка витікала з канонів православ'я, підтримувала державу і живилася традиціями народу. Релігійна педагогіка відрізнялась від офіційної тим, що в ній був глибокий моральний зміст, який витікав з філософії православ'я – любов і прощення як всеохоплюючі принципи людського співжиття, абсолютність таких цінностей, як правда, віра, честь, совість тощо, їх класова і становна безвідносність. Хоча допускались дуже жорстокі засоби роботи з дітьми, виключаючи фізичні покарання.

По-іншому підходила до питання взаємовідносин вчитель – учень революційно-демократична педагогіка. Демократи бачили в дитині товарища і помічника вихователя і учителя. Вони виступали з різкою критикою офіційної і релігійної педагогіки і пропонували будувати відносини вихователя і вихованця як товаришів по боротьбі, впливаючи на дитину через її раціонально-свідому сферу.

До початку другої половини XIX ст. у вітчизняній педагогіці вже склалися умови для оформлення морально-педагогічного напрямку. Якщо державна педагогіка прагнула підкорити учня вимогам держави, релігійна – вимогам церкви, а революційно-демократична – необхідності соціальної революції, то моральна педагогіка звернулася до потреб самої дитини. У 60 – 70-х р.р. минулого століття у вітчизняній педагогіці стійко сформувалась думка про необхідність знання дитячої психології та індивідуальних особливостей вихованця. Питання про індивідуальність дитини стало головним питанням нової вітчизняної педагогіки. В.А.Волкович писав, що "тільки Пирогов гаслом "Шукай і будь людиною" висунув природний розвиток людського в людині, більше Боголюдського, як автономну мету педагогічної справи".¹ Тема особистості, індивідуальності учня стала однією з провідних у педагогіці другої половини XIX ст.. З 60-х р.р. минулого століття почалася активна розробка питань індивідуального підходу до учня, його місця у взаємовідносинах педаго-

¹ Волкович В.А. Друг человечества Н.И.Пирогов. – Спб.: Изд-во В.О.Богдановой, 1910. – С. 125.

ра і вихованця. Ці проблеми М.І.Пирогов піднімає і в гімназії як педагогічній установі. У своїй роботі "Про засоби виправлення в гімназіях" він писав: "Індивідуалізація учнів складає головну основу здорової педагогіки"¹. Таким чином, ряд вітчизняних педагогів, які продовжували працювати у напрямку, визначеному М.І.Пироговим, прагнули вирішувати суто педагогічні проблеми, спираючись на природу, душу, внутрішню активність вихованця, виходячи з його інтересів і потреб.

Велику увагу в дисертації приділено аналізу комплексу офіційних педагогічних документів: Статутів гімназій, інструкцій для учнів гімназії і прогімназії, інструкцій для класних наставників, циркулярів опікунів навчальних округів, правил і вимог до учнів окремих гімназій тощо. Ця частина джерел дозволяє зробити висновок, як будувались формально-статутні відносини учителя та учня гімназії. Ці відносини проектувались і задавались офіційними педагогічними документами. Саме в них найкраще прослідковується офіційна триада "Православ'я. Самодержавство. Народність". Аналіз цих джерел показав, що основним принципом, навколо якого будувалася навчально-виховний план гімназії, а також який керував процесом взаємовідносин педагога і учня, був принцип духовно-морального розвитку учня. Усіма офіційними документами учень був поставлений відносно учителя у стан підлеглого. Але при цьому педагог повинен бути гуманним, терплячим і уважним до учня.

Взаємовідносини учителя і учнів гімназії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. розгорталися на фоні постійної боротьби і в школі, і в суспільстві навколо питання про класичні мови. Факту їх введення в гімназії давалися різні оцінки – від "класичного страхіття" /О.І.Герцен/ до утвердження їх високої моральної розвиваючої сили /Ф.М.Достоевський/. Діяльність в цьому напрямку С.С.Уварова, М.М.Каткова, Д.О.Толстого в наш час оцінюється не так однозначно негативно, як у радянській історико-педагогічній науці. Роль класичних мов, класичної культури в становленні особистості є визначною. Не випадково відродження гімназії сьогодні почалося з введення в школі класичних мов. Неробливо тільки пам'ятати, що їх призначення полягає не в тому, щоб служити додатковим

¹Пирогов Н.И. О мерах исправления в гимназиях // Забр. пед. произведения. – М.: Педагогика, 1990. – С. 161.

засобом катування гімназистів, а в тому, щоб стати базой справжньої освіченості, розвитку гуманітарного мислення, відродження патріотичних почуттів - гуманітаризації навчально-виховного процесу.

Розгляд теоретичних питань формування взаємовідносин педагога і гімназиста завершено аналізом праць вітчизняних педагогів з точки зору обґрунтованих в них ідей взаємовідносин учителя і учня.

Питання взаємовідносин учителів і учнів гімназії другої половини XIX - початку XX ст. у вітчизняній педагогіці спеціальній розробці практично не підлягали. Хоча проблема взаємовідносин учасників навчально-виховного процесу взагалі вже розглядалась вітчизняними педагогами і знайшла своє відображення в їх працях. Одним з найважливіших досягнень в цій галузі стала концепція про керівну роль вчителя в навчальному процесі. В основних своїх висновках вона збігалась з офіційною педагогікою, яка пропонувала будувати взаємовідносини учнів і вчителів за принципом керівництва і підпорядкування. Але вона була принципово новою, бо давала психологічне обґрунтування керівництва процесом навчання. Вперше таке психологічне обґрунтування дав у своїх працях К.Д.Ушинський, який досліджував учня "як предмет виховання". Він надавав особистості вчителя виключно великого значення, стверджував, що тільки особистість може діяти на виявлення і розвиток іншої особливості і без особистого безпосереднього впливу вихователя на вихованця істинного виховання, яке проникає в характер, бути не може.

Таким чином, К.Д.Ушинський вперше наповнив педагогічним змістом теорію офіційної педагогіки про керівну роль учителя в навчально-виховному процесі. В подальшому ця концепція сформувалась у дореволюційній педагогіці другої половини XIX ст. у працях Н.Ф.Вунзікова, В.П.Вихтерова, В.І.Водовозова, П.Ф.Каїтерьова, В.П.Острогорського, Д.Д.Семенова, В.Я.Стоюніна, Л.М.Тодстого, Л.Д.Орєвича та інших.

Аналізуючи історико-педагогічні джерела другої половини XIX - початку XX ст., ми прийшли до висновку, що в теорії вітчизняної гімназії акцент у відносинах педагогів і вихованців робився на моральному спілкуванні, а не на пригнічуванні особистості, як неодноразово підкреслювалось у літературі радянського періоду. Концепція гімназії будувалась на загальнопедагогічній концепції свого часу, як і проблема взаємовідносин учасників навчально-вихов-

ного процесу гімназії. Це добре простежується при розгляді діяльності педагога-практика і вченого-теоретика М.І.Пирогова - автора ряду змістовних педагогічних праць. До недавнього часу ім'я Пирогова у вітчизняній педагогіці пов'язували переважно з горезвісними "Правилами про провини і покарання", які закріпили в гімназійній різку, але в той час в основу нової вітчизняної педагогіки лягли погляди цього педагога на мету школи, на виховний ідеал і на характер взаємовідносин учителя і учня. М.І.Пирогов закликав бачити в дитині суверенну особистість і не заважати їй розвиватися, не гасити її внутрішньої активності.

М.І.Пирогов виступав за повноцінне спілкування з дитиною, для якого необхідне точне і детальне знання особливостей дитячої психіки та дитячого віку взагалі. Це знання і прагнення жити інтересами дитини дозволяло облагородити процес навчання і виховання. Ці положення були широко розвинуті в другій половині XIX ст. педагогами-представниками антропологічного напрямку: В.М.Бехтеревим, В.О.Вагнером, М.І.Демковим, О.О.Красновським, П.Ф.Лесгафтом, К.Д.Ушинським та іншими

Серед педагогів існував також інший підхід до дитини - як до воску, з якого можна ліпити все, що забажає педагог. Представники цього напрямку мало рахувались з внутрішнім світом дитини, знаходячи її душу, слідком за Дж.Локком, "чистою дошкою", яка втратила особисте значення. До недавнього часу вважалося, що саме такі погляди і переважали у вітчизняній педагогіці XIX - початку XX ст.. Але аналіз джерел дослідження показав, що подібні переконання в теорії педагогіки другої половини XIX - початку XX ст. зустрічались рідко. Переважна більшість педагогів цього часу виступала за гуманні стосунки дорослого і дитини. Це був принцип, який об'єднував педагогів-теоретиків у їх пошуках. А розділяло їх те, що одні педагоги виводили необхідність гуманізації відносин педагога і вихованця з релігійно-морального підходу, виходячи з Боголюбності, з даності свободи від Бога, з необхідності миру в ближнім як основного принципу людського співжиття /М.І.Пирогов, К.Д.Ушинський, П.Д.Єркевич/. Інші бачили основу людських відносин у школі в опорі на гуманізм і демократизм західноєвропейських освітян, виходячи з необхідності соціального перевлаштування вітчизняного суспільства /В.Г.Белинський, М.А.Добролюбов, М.Г.Чернишевський/.

Таким чином, в першому розділі дисертації була розглянута історія розвитку ідеї взаємовідносин педагога і учня, обґрунтування її в офіційних педагогічних документах, що регламентували процес взаємовідносин учителя і гімназиста, а також розробка проблеми стосунків учасників навчально-виховного процесу в теоретичних працях педагогів другої половини ХІХ – початку ХХ ст..

У другому розділі – "Досвід організації взаємовідносин учителів і гімназистів у навчально-виховному процесі" – на матеріалах конкретних гімназій Київського, Харківського і Одеського навчальних округів розглянуті питання організації і реалізації на практиці взаємовідносин учителів і гімназистів. Для дослідження були обрані матеріали ряду гімназій вказаних навчальних округів: Першої і Другої Київських чоловічих, Фундукліївської жіночої у Києві, Першої чоловічої Харківської, Першої чоловічої Одеської, Сімферопольської чоловічої, Ялтинської жіночої та деяких інших. За документами цих гімназій, за спогадами вчителів і гімназистів, за публіцистикою того часу і деякими художніми творами ми простежили, як на процесі взаємовідносин учителів і гімназистів відбивались різноманітні умови існування гімназії: загальний рівень культури в країні, вимоги держави, релігії і моралі, ступінь участі суспільства і сім'ї у справах гімназії; рівень розвитку педагогічної теорії; традиції і дух конкретних гімназій; особливості педагогічного колективу.

Аналізуючи практичний досвід роботи гімназій названих округів, ми дійшли висновку, що в них був присутній планомірний вплив вчителя на учня. По-перше, учитель впливав як носій певної культури. Важливим завданням його взаємовідносин з учнем було допомогти тому стати людиною, співвідсною сучасній культурі. Таким чином учитель допомагав учням входити у життя культурними, освітніми, духовними. Можна назвати багато гімназій України, серед випускників яких були відомі діячі культури, науки та мистецтва. Так, у Першій Київській чоловічій навчалися професор В.Я.Шульгін, професор І.М.Вигура, професор, ректор університету Св.Володимира міністр Н.Х.Бунге, професор М.І.Ростовцев, дипломат В.А.Велецький, генерал В.П.Вановський, члени ІІІ Державної Думи С.М.Богданов, К.Є.Сувчинський, Г.Є.Чергинський та інші. Гордилася своїми випускниками і Перша Харківська чоловіча гімназія. Серед них Мінський губернатор і сенатор З.Я.Корняєв, Рязанський губернатор і член Державної Ради

М.І.Ковальський, сенатор А.С.Гелевич, близько 50 професорів університетів – Л.Д.Гірліман, М.А.Попов, А.П.Ельштейн, Ф.М.Флавицький, М.І.Сухомлинов, Ф.М.Правицький та інші.

По-друге, учитель був представником певної соціальної епохи. Спираючись на документальні та літературні свідчення того часу, бачимо, що у цій своїй ролі вчитель впливав на формування в учнів таких якостей, як законопослушність, вірність царю та Вітчизні, порядність, повага до людської особистості, почуття власної гідності. Досягнення учнями норм та принципів суспільства було важливою метою вчителя. Вона досягалась у процесі організованого впливу на учня, формування у нього позитивного ставлення до цінностей суспільства і школи, до навчання і самого вчителя.

Одним з важливих питань дисертації стало те, як проходила безпосередня робота педагогів з організації взаємовідносин з гімназістами. Ми виділили взаємовідносини в навчальному процесі /уроки, іспити/ і позаурочний час /індивідуальні бесіди, спілкування під час бослужіння, організація роботи із сім'єю тощо/. У дисертації виявлено, якими здібностями повинен був володіти педагог, яким вимогам відповідати, щоб організувати піддану взаємодію з учнями. Це широка освіченість, висока моральність, уміння володіти такими засобами, як порада, переконання, вмовляння, особистий приклад. Основою для організації диференційованого та індивідуального підходу педагога до дитини, до якого прагнула педагогіка того часу, повинно було стати добре знання особливостей вихованців. Метою педагогів було виховання моральної поведінки учнів гімназії, яка б відповідала моральному ставленню до життя. В ході проведення дослідження нами було виявлено ряд таких педагогів. Це А.Н.Делден /Перша Київська чоловіча гімназія/, С.М.Марков, Какас /Сімферопольська чоловіча гімназія/, М.Х.Рейгери /Фундуклігаська жіноча гімназія в Києві/, А.Готліб /Ялтинська жіноча/, О.Д.Громачевський /Черненська чоловіча гімназія/ та багато інших. Діяльність цих педагогів підтверджує той факт, що в другій половині XIX – на початку XX ст. в багатьох гімназіях досліджуваних нами навчальних округів існували гуманні взаємовідносини педагогів і гімназістів, які сприяли вихованню моральних, освічених, і талановитих людей. Велику роль в становленні педагогів відіграла педагогічна література. За влучним виразом С.Д.Ушачьського, саме педагогічні книжки ввели їх в коло мислителів і дали фундамент для творчості в практиці.

У дисертації визначена та велика роль, яку відіграла в процесі навчання і виховання сім'я. Зокрема, ми виявили той факт, що найкраще склалися відносини педагога і учня там, де педагоги прагнули до істинного зближення з учнями і намагались будувати взаємовідносини з ними за типом сімейних. Чим менше казенщини та офіціозу було в гімназії, тим довірливіші і тепліші відносини склалися у ній, тим плідніше ішов навчальний процес.

Для педагогіки другої половини XIX – початку XX ст., як і для всієї вітчизняної культури цього періоду було характерне загальне гуманне ставлення до дитини, що виявлялось у пильній увазі до особистості вихованця, в диференційованому і індивідуальному підході до дітей, в невідірваній турботі про них. Але на фоні цього у гімназіях досліджуваних нами навчальних округів переважав авторитарний стиль відносин педагогів до вихованців, який характеризувався вимогами повного підкорення учня учителю. Він був зумовлений традиціями, які склалися в суспільстві та вітчизняній школі. Це протиріччя породжувало часті конфлікти в школі, про що нам добре відомо з художньої літератури /М.Гарін-Михайловський, В.Катаєв та інші/. Гімназистів суворо карали в школі та в сім'ї. Найчастіше покарання були причиною трагедій молодих людей. Особливо коли за здійснення покарання бралися жорстокі чи просто невірні люди. Тому значна частина демократично настроєних педагогів боролась проти принизливих покарань /особливо проти різки/, травмуючих особистість вихованця. Крайні вчителі гімназії, як правило, не вдавались до фізичних покарань. Судячи з документів, найбільш тяжкі форми покарань /січіння різкою, заключення у карцер більше, ніж на добу тощо/ у другій половині XIX – на початку XX ст. застосовувались у гімназії рідко.

Така суперечність між гуманним характером ставлення до учня і авторитарним характером побудови навчання і виховання в гімназії була однією з рис гімназичного навчального процесу. При цьому необхідно відзначити, що в різних гімназіях ця суперечливість проявлялась не однаково.

Демократизація взаємовідносин педагогів і вихованців гімназії почалася у зв'язку з революційними подіями 1905 – 1907 р.р.. Після цього в історії гімназії відкрився новий, якісно інший період у взаємовідносинах учителів і гімназистів. Змінились цінності, навколо яких будувався навчально-виховний процес, змінився харак-

тер і стиль взаємовідносин, з'явилися цілком нові їх форми: участь у політичних організаціях і акціях. Після 1906 р. гімназія вступила у новий етап, який характеризується іншими відносинами учителів і учнів. Аналіз архівних документів і мемуарної літератури дозволяє відзначити, що активно розпочата в період революційних подій демократизація взаємовідносин педагогів і вихованців гімназії дуже швидко привела до погіршення дисципліни та успішності.

Таким чином, у розділі не тільки виявлені характер впливу вчителів на учнів, умови організації взаємовідносин педагога і гімназиста, їх форми, зміст та стиль, але також прослідкована динаміка взаємовідносин у гімназії від початку досліджуваного періоду до революційних подій 1905 - 1907 р.р..

У заключенні узагальнені основні положення, зроблено висновки за темою дослідження.

Ідея взаємовідносин педагога і вихованця до початку другої половини XIX ст. пройшла у вітчизняній педагогіці ряд етапів, найбільш важливим з яких був той, що почався у 30-х р.р. XIX ст.. У вітчизняній педагогіці це був час, коли дитина стала визнаватися суверенною особистістю, активним учасником процесу виховання.

Взаємовідносини учителів і учнів гімназії витікали з християнської православної традиції виховання дитини. Вона диктувала, з одного боку, любов до дитини, повну відповідальність за неї, що, висловлюючись сучасною мовою, було основою для гуманного ставлення педагога до дитини, а з іншого боку, вимагало беззаперечного підкорення учня учителю, що приводило до жорсткої регламентації життя гімназистів. Традиція християнського принципу взаємовідносин дорослого і дитини передбачала перше і друге одночасно. Здійснення цих умов в комплексі дозволяло безлічі гімназистів залипати стіни гімназії людьми освіченими, інтелекгентними, творчими.

Форми взаємовідносин учителів та учнів ми розділили на форми у навчальному процесі - урок, іспити, - та взаємовідносини під час позаурочної та позашкільної діяльності: спільне богослужіння, дитяча бібліотека, літературні бесіди та вечори, літературно-музичні свята, екскурсії, предметні музеї, гімназичні клуби. Під час проведення цих форм роботи здійснювалися взаємовідносини, засновані на гуманному ставленні до дитини. Але це стосується лише кращих гімназій України.

Дослідження не вичерпує усіх питань розвитку проблеми взаємовідносин педагогів і учнів. Воно може послужити передумовою для наукового дослідження ряду проблем, пов'язаних, зокрема, з розвитком проблеми взаємовідносин педагогів і учнів в історії всієї вітчизняної школи, або педагога і вихованця в історії педагогіки взагалі, а також – з розвитком цієї проблеми за матеріалами гімназії чи інших видів школи в інших областях України, в інших хронологічних рамках тощо.

Основні результати дисертаційного дослідження висвітлені в таких публікаціях автора:

1. К истории проблемы гуманизации обучения // Тезисы докладов Всесоюзной научно-методической конференции "Социология обучения". – Ленинград, 1990. – С. 40 – 41.
2. Гуманизация воспитания и обучения как путь устранения социальных причин наркомании, алкоголизма и преступности в среде подростков и детей // Тезисы доклада на региональной научно-методической конференции "Совершенствование содержания, форм и методов антиалкогольного и антинаркотического воспитания учащихся". – Благовещенск, 1990. – С. 136 – 137.
3. Музыкально-эстетическое развитие учащихся советской школы в 20 – 30-е гг. // Тезисы и доклады научно-практического семинара НИИ ХВ АПН СССР "Эстетическое развитие личности и педология". – Москва, 1991. – С. 145 – 147 /в соавт./.
4. Отечественная педагогика и школа в XIX в.: Методические указания к спецкурсу /для студентов исторического факультета/. – Симферополь, 1992. – 16 с.
5. Вопросы взаимоотношений педагогов и воспитанников в истории отечественной гимназии в первой половине XIX в.: Рукопись деп. в ОЦНИ "Школа и педагогика" 23.11.92, № 192 – 92. – 18 с.
6. Формально-уставные взаимоотношения педагогов и воспитанников отечественной гимназии второй половины XIX – начала XX в.в.: Рукопись деп. в ОЦНИ "Школа и педагогика" 01.03.93., № 24 – 98. – 12 с.
7. Уроки гімназії // Рідна школа. – 1993. – № 11 – 12. – С. 73 – 76.

Григор

Ав 30 552
АВ 30.552

Підписано до друку 30.06.94 р. Палір газетний.

Формат 60x84 1/16. Умов.-др. аркуш. 1,0. Обліково-вид.арк.1,0.

Тираж 100 прим. Замовлення № 91.

Ротапринт ХЗМТ м. Харків, вул. Свердлова, 1.